

Traditions of arranging and writing accounting books in the Qajar era

Hossein Ahmadi-Rahbarian¹ | MaghsodAli Sadeghi-Gandomani²

**GANJINE-YE
ASNAD**
Historical Research &
Archival Studies Quarterly

Abstract:

Budget monitoring and control as one of the important pillars in budgeting was very important in the Qajar period. The Accounts Office is one of the most accessible financial offices from the Qajar period, the knowledge of which can shed light on the dark and unknown corners of Iran's finances, especially budgeting issues.

Purpose: The present study seeks to answer the question of how the structure, components, and content of the accounting office were organized and written in the Qajar era and what changes these components have had.

Method and Research Design : Approach: Data are collected and analyzed based on 46 documents in five archival centers.

Findings and Conclusion: The structure of accounting is composed of four parts, mofrade, menzalek, al-baqi-al-fazel, and ezafat. Mofrade in the sense means income and thus menzalek expenses. If the amount of deductible is less than the mofrade, it is written "al-baqi", and if the amount of deductible is more than the mofrade, it is written "al-fazael", which means budget deficit; but if it is less in criticism and more in sex or vice versa, then "al-baqi bemafih- al-ziyade". Mofrade, in terms of form, consists of the first two letters, the second letter, and four »dafa«. The harfe one is for this year's incomes and the harfe two is for previous years' incomes. The first harf is divided into two parts: principal and additional tax, which means continuous and non-continuous tax, respectively. Ezafat is also divided into continuous and non-continuous parts in the form of financial bills. The additions to the document also had a regular and coherent structure, but in the Mozaffari period, it changed in form compared to the Nasiri period; In this way, the royal seal and symbol were removed at the top of the first page of the booklet; Connections, which are somehow the title of each page, were not common in the accounts of the Qajar period.

Keywords: Qajar; Audit; Tax;siyaq;mofrade; men-zalek;al-baqi; al-fazel.

Citation: Ahmadi-Rahbarian, H., Sadeghi -Gandomani, M. (2021). Traditions of arranging and writing accounting books in the Qajar era. *Ganjine-ye Asnad*, 31(2), 110-139 | doi: 10.30484/ganj.2021.2670

Research paper

1. PhD Student, History of Iran, Tarbiat Modarres University, Tehran. I. R. Iran
h.ahmadi@modares.ac.ir

2. Associate Professor, Department of History, Tarbiat Modarres University, Tehran. I. R. Iran, (Corresponding Author).

m_sadeghi@modares.ac.ir

Copyright © 2021, NLAI (National Library & Archives of I. R. Iran). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and adapt the material for any purpose.

Ganjine-Ye Asnad

«122»

Peer-reviewed Journal | National Library & Archives of I. R. Iran, Archival Research Institute

ISSN: 1023-3652 | E-ISSN: 2538-2268

Digital Object Identifier(DOI):10.30484/GANJ.2021.2670

Indexed by Google Scholar, Researchgate, ISC, SID & Iran Journal | <http://ganjineh.nlai.ir>

Vol. 31, No. 2, Summer 2021 | pp: 110 - 139 (30) | Received: 19, Dec. 2020 | Accepted: 4, Apr. 2021

Archival research

آداب تنظیم و نگارش کتابچه‌های مفاصاحساب در عصر قاجار

حسین احمدی رهبریان^۱ | مقصودعلی صادقی گندمانی^۲

فصلنامه تحقیقات تاریخی
و مطالعات آرشئولوژی

مقاله پژوهشی

چکیده:

نظارت و کنترل بر بودجه به‌عنوان یکی از ارکان مهم در بودجه‌بندی، در دوره قاجار اهمیت زیادی داشت. کتابچه‌های مفاصاحساب، یکی از دفاتر مالی قابل‌دسترس از دوره قاجار است که شناخت آن می‌تواند زوایای تاریک و ناشناخته مالی ایران به‌ویژه مباحث بودجه‌ریزی را روشن کند.

هدف: پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است که ساختار، اجزا و محتوای دفتر مفاصاحساب در عصر قاجار چگونه تنظیم و نگارش می‌شده است و این اجزا چه تغییراتی داشته است.

روش / رویکرد پژوهش: داده‌ها براساس ۴۶ سند موجود در پنج مرکز آرشیوی، جمع‌آوری و تحلیل شده است. **یافته‌ها و نتیجه‌گیری:** ساختار مفاصاحساب از چهار بخش مفرده، من‌ذالک، الباقي-الفاضل، و اضافات تشکیل شده است. مفرده در اصطلاح به معنای درآمد و من‌ذالک به معنای مخارج است. چنانچه مقدار من‌ذالک کمتر از مفرده باشد در پی آن «الباقي» نوشته می‌شود و چنانچه مقدار من‌ذالک زیادتر از مفرده باشد در پی آن «الفاضل» نوشته می‌شود که به معنای کسری بودجه است؛ ولی اگر در نقد کمتر و در جنس بیشتر باشد یا بالعکس، در این صورت «الباقي به مافیه الزیاده» آورده می‌شود. مفرده به لحاظ ساختار شکلی از دو حرف اول و حرف ثانی و چهار دفعه تشکیل می‌شود. حرف اول برای درآمدهای سال جاری و حرف ثانی برای درآمدهای سال‌های قبل است. حرف اول خود به دو بخش مالیات اصل و اضافه تقسیم می‌شود که به ترتیب به معنای مالیات مستمر و غیرمستمر است. مخارج نیز در غالب برات‌های مالی به دو بخش مستمر و غیرمستمر تقسیم می‌شود. اضافات سند نیز ساختاری منظم و منسجم داشت، ولی در دوره مظفری، نسبت به دوره ناصری به لحاظ شکلی تغییراتی پیدا کرد؛ به این ترتیب که مهر و طغرای شاهی در صدر صفحه اول کتابچه حذف شد؛ اتصالات هم که به نوعی عنوان‌بندی هر یک از صفحات است در مفاصاحساب دوره قاجار مرسوم نبود.

کلیدواژه‌ها: قاجار؛ حسابرسی؛ مالیات؛ سیاق؛ مفرده؛ من‌ذالک؛ الباقي؛ الفاضل.

استناد: احمدی رهبریان، حسین، صادقی گندمانی، مقصودعلی. (۱۴۰۰). آداب تنظیم و نگارش کتابچه‌های مفاصاحساب در عصر قاجار. *گنجینه اسناد*. ۳۱(۲). ۱۱۰-۱۳۹. doi: ۱۰.۳۰۴۸۴/ganj.۲۰۲۱.۲۶۷۰

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران
h.ahmadi@modares.ac.ir
۲. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران، (نویسنده مسئول)
m_sadeghi@modares.ac.ir

گنجینه اسناد

«۱۲۲»

فصلنامه علمی | سازمان اسناد و کتابخانه ملی ج.ا.ایران - پژوهشکده اسناد

شاپا (چاپی): ۱۰۲۳-۳۶۵۲ | شاپا (الکترونیکی): ۲۵۳۸-۲۲۶۸

شناسانه برنمود رقمی (DOI): ۱۰.۳۰۴۸۴/GANJ.۲۰۲۱.۲۶۷۰

نمایه در Google Scholar, Researchgate, SID, ISC و ایران ژورنال | <http://ganjineh.nlai.ir>

سال ۳۱، دفتر ۲، تابستان ۱۴۰۰ | صص: ۱۱۰ - ۱۳۹ (۳۰)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۹/۲۹ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱/۱۵

تحقیقات آرشیوی

۱. مقدمه

بودجه‌بندی فرایندی مستمر است و از چهار مرحله تشکیل می‌شود: تهیه و تنظیم و پیشنهاد بودجه (بودجه پیشنهادی)؛ تصویب بودجه (بودجه مصوب)؛ اجرای بودجه (بودجه تخصیصی)؛ نظارت و کنترل بر اجرای بودجه (تفریغ بودجه). در دوره قاجار بودجه پیشنهادی وجود نداشت. دفتر دستورالعمل به‌عنوان بودجه مصوب عمل می‌کرد که حکام آن را اجرا می‌کردند و در پایان فرایند بودجه، دفتر مفاصاحساب را مستوفیان می‌نوشتند. حسابرسی و نظارت بر بودجه در پیش از مشروطه در کتابچه‌های مفاصاحساب وجود داشت؛ در حالی که امروزه به‌عنوان لایحه تفریغ بودجه از وظایف دیوان محاسبات است. دفاتر مالی دوره قاجار برای پژوهشگران مالی و اقتصادی معاصر ناشناخته‌اند؛ در حالی که هریک از آن‌ها کارکرد و ویژگی مهمی در ساختار اداری مالی ایران داشته‌اند. یکی از این دفاتر کتابچه‌های مفاصاحساب است که تحقیقی درباره آن انجام نشده است. درباره این نوع کتابچه در رساله‌های آموزش سیاق در عصر قاجار و پیش از آن توضیحاتی داده شده است؛ ولی از مطالعه این متون نمی‌توان به‌طور ساده و دقیق ویژگی این دفاتر را شناخت. یکی از راه‌های تشخیص و شناسایی ویژگی هریک از این دفاتر، رجوع به اصل این دفاتر است و با تکیه بر آن است که می‌توان توصیف و تحلیلی دقیق و مستند و روان ارائه داد. در بین مطالعات انجام‌شده؛ دکتر محمد مصدق نخست‌وزیر دهه سی ایران، در کتاب «خاطرات و تألمات» و عبدالله مستوفی در کتاب «شرح زندگانی من» به‌صورت مختصر و گذرا به دفتر مفاصاحساب پیش از مشروطه اشاره داشته‌اند. ویلم فلور نیز با تکیه بر دو منبع مذکور مطالبی در ارتباط با مفاصاحساب در کتاب «تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان و قاجاریان» آورده است. بنابراین ضرورت دارد که با استفاده از اسناد موجود ساختار شکلی دفتر مفاصاحساب در دوره قاجار معرفی و تحلیل شود.

براساس کتاب فلکیه، در قرن نهم هفت دفتر در حساب‌های مالی وجود داشته است که عبارت‌اند از: دفتر روزنامه‌چه؛ دفتر اوارجه؛ دفتر توجیهات؛ دفتر تحویلات؛ جامع‌الحساب؛ دفتر قانون؛ و دفتر مفردات (مازندرانی، رساله فلکیه، نسخه مجلس، برگ ۴۲). قدیمی‌ترین این دفاتر دفتر روزنامه‌چه است که تمام جمع و خرج‌های دیوان و بیوتات به‌صورت روزانه در آن نوشته می‌شد و برحسب موضوع از این دفتر به دفتر اوارجه و توجیهات منتقل می‌شد. درآمدها در دفتر اوارجه و هزینه‌ها در دفتر توجیهات ثبت می‌شد. این سه دفتر حداقل از قرن چهارم تا دوره صفوی جزء دفاتر اصلی بودند و در کنار آن‌ها دفاتر مجمل، ابواب‌المال، تحویلات و مفرده هم وجود داشت که به‌نظر می‌رسد در دوره قاجار نام همه این دفاتر حذف شده یا تغییر کرده است. بنابراین در دوره قاجار دو دفتر مالی اصلی به‌نام

«کتابچه‌های مفاصاحساب» و «دستور العمل» و دو دفتر فرعی به نام «جزو جمع» و «اتفاقیه» وجود داشته است.

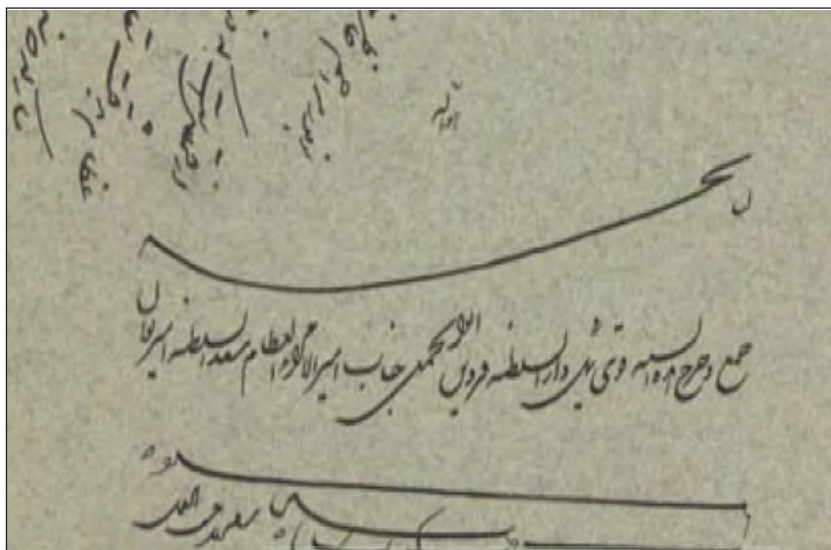
مفاصاحساب در لغت به معنای جدا جدا کردن است و در اصطلاح به معنای حسابرسی به جمع و خرج است. ویژگی دفتر مفاصاحساب نسبت به دیگر دفاتر مالی دوره قاجار این است که به لحاظ محتوایی، کسری بودجه هریک از ولایات ایران را مشخص می‌کند؛ از نظر مهرشناسی هم می‌توان به جایگاه رجال دیوانی در این سند مالی پی برد؛ هم‌چنین برای شناخت بهتر خط سیاق هم بسیار مفید و کاربردی است. روند اداری مفاصاحساب به این صورت است که والی یا حاکم پس از اتمام سال، حساب مالی خود را به وزیر مالیه می‌دهد. وزیر مالیه یا همان وزیر دفتر، تمام اسناد را به مستوفی محل می‌دهد که مفاصاحساب را تنظیم کند. پس از آن، هیئت رسیدگی به کتابچه جمع و خرج که رئیس آن سررشته‌دار است همراه با عذب دفتر و ضابط، اسناد خرج را ضبط و آن را باطل اعلام می‌کنند؛ سپس وزیر مالیه و صدراعظم مفاصاحساب را مهر می‌کنند و در اختیار شاه قرار می‌دهند و شاه هم آن را توشیح و امضا می‌کند (مصدق، ۱۳۵۸، ص ۳۳).

۲. مفرده و من‌ذالک

به لحاظ ساختار شکلی، دفتر مفاصاحساب را می‌توان به چهار بخش مفرده، من‌ذالک، (الباقی، الفاضل)، و اضافات تقسیم کرد. پیش از توضیح بخش مفرده لازم است شرحی دربارهٔ تحمیدیه و عنوان کتابچه داده شود. دفتر مفاصاحساب با تحمیدیه آغاز می‌شود. در تحمیدیه کتابچه‌ها از عبارت‌های «هو»، «هو الله تعالی شأنه»، «هو الله تعالی شأنه العزیز»، «بسمه تبارک و تعالی»، «بسم‌اله خیر الاسماء» استفاده می‌شود (نگاه کنید به کتابچه جمع و خرج قزوین، نسخهٔ مجلس (تصویر شماره ۱)؛ کتابچه جمع و خرج سمیرم و نجف‌آباد، نسخهٔ مجلس، برگ ۵؛ کتابچه جمع و خرج اصفهان: ساکما، ۲۹۶۷۲۲۸۲۵، ص ۱). پس از آن، عنوان کتابچه با عبارت‌هایی چون «کتابچه جمع و خرج»، «صورت جمع و خرج»، «کتابچه مفاصاحساب» و «کتابچه محاسبه» می‌آید. پس از آن سال ترکی و نام ولایت (شهر یا روستا) و سپس نام ابواب جمعی آن شهر می‌آید.

تحمیدیه + عنوان کتابچه + سال ترکی + نام شهر + نام ابواب جمعی

شکل ۱

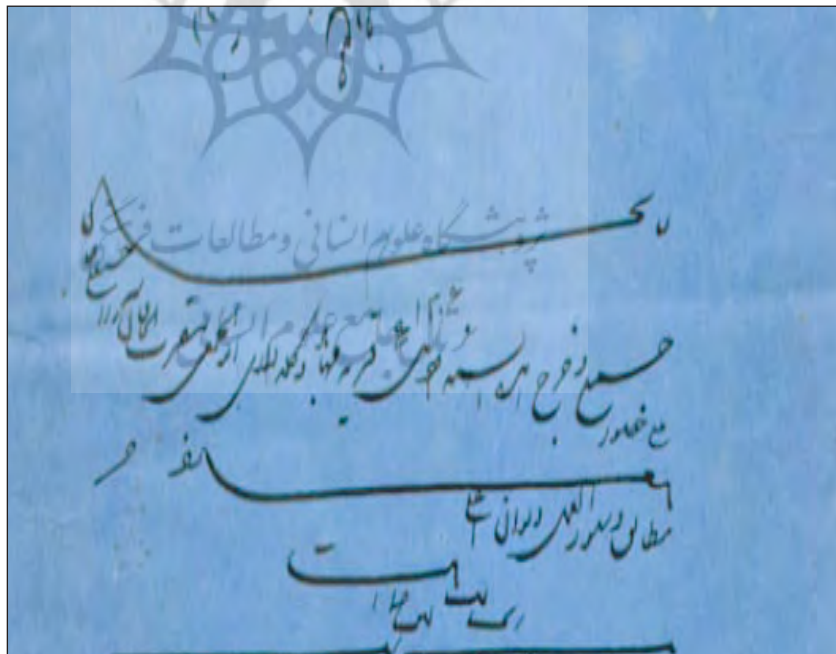
(کتابچه قزوین، شناسه سند ۱۳۱۱).

پس از تحمیدیه و عنوان، اصطلاح مفرده به صورت کشیده نوشته می‌شود. کتاب *قانون السعاده* قدیمی‌ترین کتابی است که اصطلاح «مفرد» را به عنوان یکی از دفاتر مالی آورده است (فریمانی، خسروبیگی، ۱۳۹۵، ص ۲۳۱). پس از آن *رساله فلیکیه* در قرن نهم دفتر مفردات را عبارت دانسته است از: «محاسبه ولایات و ارباب التحویل؛ چه هر شهری [را] که ذکر رفت حسابی باشد که یک ساله اموال را چگونه صرف کرده‌اند» (مازندرانی، نسخه مجلس، برگ ۵۳). در رساله دیگری در دوره صفوی آمده است که هرگاه محاسبه در چند ورق باشد مفرده گویند (کرمانی، نسخه مجلس، برگ ۹۰). به این ترتیب براساس رساله‌های آموزشی-مالی تا دوره صفوی، نمی‌توان ویژگی‌های این دفتر را دقیق و کامل تشخیص داد. در واقع تنها می‌توان می‌گفت که سند مفرده سندی مالی است. ولی در دوره حکومت زندیه در رساله‌ای مالی به نام *رساله‌ای در علم سیاق آمده‌است* که مفرده دفتر حساب یک‌ساله از روی دفتر اوارجه و توجیه است و شرح اسناد و پروانه‌جات مفصلاً در آن ثبت شده است و از آن جهت آن را دفتر مفرده گویند که مجموع حسابی که در اوارجه و توجیه مسطور است به تمامی در این دفتر ثبت باشد و تمامی حساب‌ها مفرده شده و به این دفتر درآمده است و مقابله آن با دفتر اوارجه و توجیه لازم است (*رساله‌ای در علم سیاق*، نسخه مجلس، برگ ۲۴). باتوجه به این تعریف به نظر می‌رسد که دفتر مفرده هم‌چون دفتر روزنامه است؛ ولی ویلم فلور پژوهشگر تاریخ ایران استنباط کرده است که دفاتر مالی در دوره صفوی به نسخه مفصل و نسخه مجمل معروف بوده است و نسخه مفصل، دفتر اوارجه است و نسخه مجمل، دفتر مفرده است (فلور، ۱۳۹۵، صص ۱۴۷، ۱۵۲). به نظر می‌رسد تحلیل

فلور با تعریف رساله‌ای در علم سیاق چندان مطابقت ندارد؛ بنابراین احتمالاً دفتر مفرده قبل از دوره قاجار، دفتر مالی جداگانه‌ای بوده است و در دوره قاجار دفتری مستقل به نام مفرده وجود نداشته است. باین حال این اصطلاح در دفتر مفاصاحساب، به عنوان یک بخش در نظر گرفته شده است که در این تحقیق بررسی می‌شود.

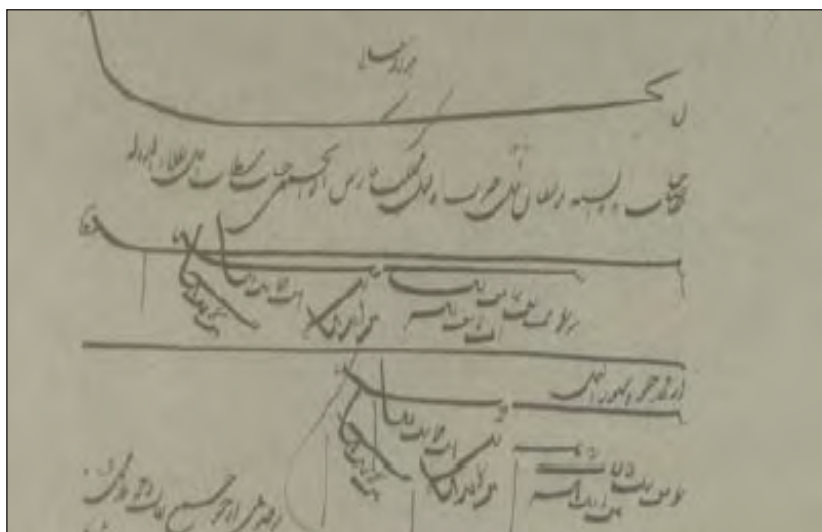
مفرده در دفتر مفاصاحساب به معنای جمع است و قرینه مفرده، من ذالک است که در اصطلاح به معنای خرج است. مفرده و من ذالک بر اساس دفتر دستورالعمل باید نوشته شود. در واقع ذیل کلمه مفرده از عبارتهایی چون «مقرراً حسب العمل»، «مطابق دستورالعمل» و «مطابق دستورالعمل دیوان اعلی» استفاده می‌شود (تصویر شماره ۲). معمولاً درآمدها صورت نقدی و جنسی بوده و نقد و جنس را به صورت سیاقی و گوشواره می‌نوشته‌اند (تصویر ش ۳) و اگر فقط به صورت نقدی بود، دیگر کلمه نقدی به صورت خط سیاق و گوشواری نوشته نمی‌شد و عدد، خود گویای نقدی بودن درآمد بود و به اصطلاح به صورت «بدنی» نوشته می‌شد (نگاه کنید: کتابچه‌های جمع و خرج: که کیلویه، نسخه مجلس، برگ ۶؛ اسفرجان، نسخه مجلس، برگ ۴؛ بارکرده انبار، نسخه مجلس، برگ ۵؛ مه‌باد، نسخه مجلس، برگ ۵). لازم به ذکر است که در سیاق دو اصطلاح کاربردی به نام گوشواری و بدنی وجود دارد. گوشواری دو عبارتی است که در سمت راست و چپ می‌آید و بدنی عبارتی است که وسط است و چپ و راست ندارد.

شکل ۲

(کتابچه مه‌باد، نسخه مجلس، شناسه
سند ۹۳۲).

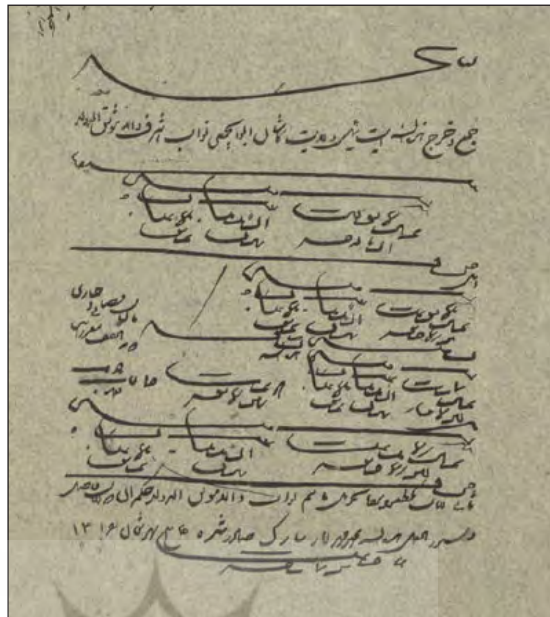

شکل ۳

کتابچه فارس، نسخه ملک،
۱۳۹۳، ۰۴، ۵۶۴۴، ۰۰۰.

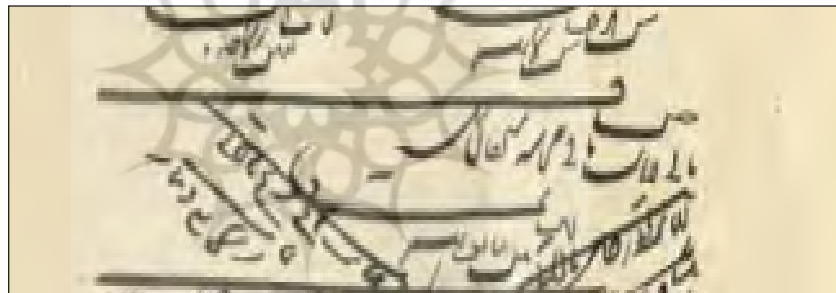
هر مستوفی دیوانی می توانست برای نگارش درآمدها، در زیر مجموعه مفردة از حرف اول و حرف دوم و چهار دفعه استفاده کند و اگر تعداد دفعه‌ها را بیشتر می کرد، جنبه زینتی و زیبایی در کتابچه داشت (اوارجه، نسخه مجلس، برگ ۲۲). اگر در مفردة اول درآمدها تمام نمی شد، به مفردة ثانیه و حتی ممکن بود تا مفردة تاسعه کشانده شود. هرچند این بحث فقط از جنبه آموزشی مطرح بود، ولی در واقعیت حتی به مفردة ثانیه هم کشیده نمی شد. معمولاً در حرف اول یا دفعه اول عبارت «ازبابت مالیات هذه السنه» و در حرف ثانی عبارت ازبابت درآمدهای سال گذشته و یا سالهای قبل تر و یا ذخیره موجودی ای که مربوط به سالهای قبل بود را ثبت می کردند و آن را بابت فاضل دستورالعمل حساب می کردند (نگاه کنید به: کتابچه‌های جمع و خرج: مهیار، ساکما، ۲۹۶۲۲۸۳۶، ص ۱؛ کتابچه جمع و خرج همدان، نسخه دانشگاه تهران، برگ ۱؛ خشت و کمارج، نسخه مجلس، برگ ۶)؛ (تصاویر شماره ۴ و ۵). بنابراین حرف اول به صورت کشیده نوشته می شد و در تحت آن ازبابت هذه السنه یا ازبابت حساب فلان تاریخ تا فلان تاریخ و در قرینه آن رقم حرف ثانی که آن نیز با خط کشیده و دراز مشخص می شد و آنچه از سال پیش باقی داشت را در آنجا می نوشتند. باین حال، در برخی موارد، عبارت حرف اول و حرف ثانی به کار نمی رفت. در واقع باینکه مفصاحساب اصولی داشت، ولی در ساختار نگارش انعطاف وجود داشت و اختیاراتی به مستوفی داده شده بود که براساس سلیقه خود اقدام کند.

شکل ۴

(کتابچه جمع و خرج کاشان، نسخه مجلس، شناسه سند ۱۰۹۳).

شکل ۵

(کتابچه جمع و خرج همدان، نسخه دانشگاه تهران، شناسه سند ۹۵۵۱).

حرف اول نیز به دو بخش اصل و اضافه تقسیم می‌شد و به صورت کشیده و گوشواره نوشته می‌شوند (تصویر شماره ۴). اصل در واقع مالیات‌های مستمر محسوب می‌شد که بیشتر درآمدها در این بخش اختصاص می‌یافت و اضافه، مالیات فرعی یا غیردائم بود که شامل مالیات‌هایی هم‌چون تفاوت عمل و رسوم بود. دولت مالیات‌های اضافه را برای جبران کسری بودجه مطرح می‌کرد و این نوع مالیات نزد مردم مالیات غیرعادلانه تلقی می‌شد (شاپوریان، ۱۳۵۰، ص ۱۳۳). مالیات‌های اضافه در همه شهرها به صورت مستمر رواج نداشتند؛ به همین علت آن‌ها جزو بخش اصلی درآمدها نبودند (نگاه کنید به: کتابچه‌های: قزوین، نسخه مجلس؛ تبریز، نسخه مجلس؛ کوه کیلویه، نسخه مجلس؛

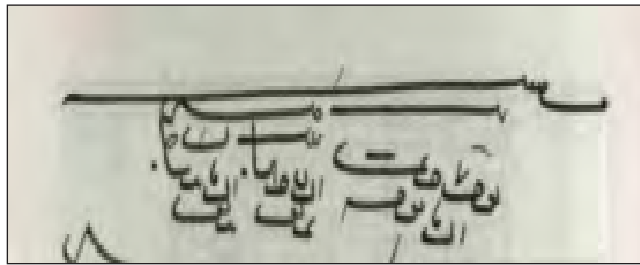
مفاصاحساب چهاراویماق، نسخه مجلس؛ صورت و جمع و خرج مالیات و سایر وجوه بلده و مستغلات و املاک، نسخه مجلس). در صورتی که در یک مفاصاحساب، شهرهای مختلفی وجود داشته باشد، در ابتدای حرف اول، عبارت بلده نوشته می شود که به معنای مرکز شهر است و بعد بلوکات آن شهر محال به محال (روستابه روستا) با اصل و اضافه آن می آید. بعد از آن اگر در سال قبل باقی داشت در زیر حرف ثانی نوشته می شود (تبریزی، علم السیاق، نسخه مجلس، برگ ۴۵). بنابراین مفرده به دو بخش حرف اول و حرف ثانی تقسیم می شود و در این دو حرف، انواع درآمدها آورده می شود. مالیات ها، قسط ولایات، بقایای ولایات، وجوه گمرک و وجوه پیشکش از جمله این درآمدهاست. در برخی از دفاتر جمع و خرج، ابتدا گمرک و بعد مالیات ها می آید (کتابچه مالیات و فروعات اسماعیل خان، نسخه کتابخانه مجلس).

در متن رساله های مالی صفوی و قاجار آمده است که قرینه مفرده، مفرده ثانیه است؛ ولی در متن کتابچه ها، قرینه مفرده، معمولاً من ذالک نوشته می شود (تصویر شماره ۶). من ذالک مرکب از من و ذالک است و در لغت به معنای «از آن جمله» است؛ ولی در اصطلاح به معنای «خرج» است؛ خرجی که همه ساله مستمر و یا اطلاق است (شهشهانی، نسخه مجلس، برگ ۲۹). منظور از اطلاق، مخارج آزاد و غیرمستمر یا غیرمترقبه است. برات های مستمر و اطلاق ۴۲ صیغه است: ابتیاع، اخراجات، ارمغان، اجرت، استعمال، اسقاط، انسلاخ، انحراق، انفاد، انشقاق، انعام، انقطاع، انکسار، پیشکش، بند، تحویل، تخفیف، تکلف، تسلیم، تصدیق، تطلیه، تعمیر، تنقیه، تدارک، تیول، جیره، خلعت، خانواری، سیورسات، سیورغال، صرف، طعمه، علیق، علوفه، عوض، قیمت، کرایه، مبیع، مساعده، مقررری و مواجب، مددمعاش، وظیفه (شهشهانی، نسخه مجلس، برگ ۲۹). ترتیب صیغه های من ذالک در مفاصاحساب، براساس الگوی کتابچه دستورالعمل است که در آن ابتدا صیغه «تحویل» و بعد «ابتیاع» آورده می شود و معمولاً «تحویل» در دفعه هایی با عنوان «ازقرار دستخط مبارک»، «ازقرار بروات»، و «ازقرار قبوضات» تقسیم می شود. پس از صیغه تحویل و ابتیاع، مخارج دیوانی و ولایتی نوشته می شود که در آن صیغه های اخراجات، تخفیف، جیره و علیق الدواب، انعام، اخراجات، اجرت و تدارک، صرف، کرایه، مستمرری، مواجب و مقررری به کار می رود (به عنوان نمونه نگاه کنید: کتابچه مالیات و فروعات اسماعیل خان، نسخه مجلس؛ کتابچه جمع و خرج مهاباد، نسخه مجلس).

شکل ۶

(کتابچه لیستان، ساکما، ۲۹۶/۲۲۸۲۲).

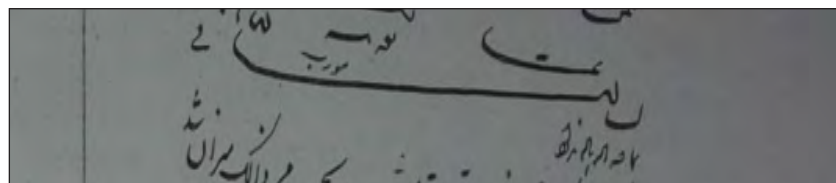

۳. الباقی و الفاضل

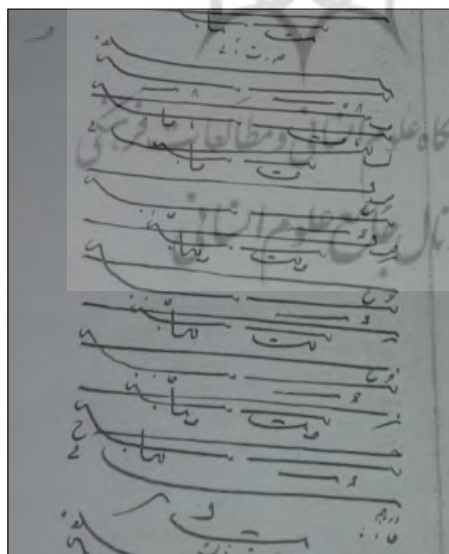
رکن متفاوت دفتر مفصاحساب با دفتر دستورالعمل، الباقی یا الفاضل است. در واقع در این بخش مشخص خواهد شد که آیا بودجه با کسری مواجه بوده است یا اینکه دخل و خرج متوازن بوده است. با توجه به آنچه در منابع خارجی و داخلی در عصر قاجار ثبت شده است بودجه کشور در دوره ناصری توازن داشته است؛ ولی از دوره مظفری کسری بودجه به وجود آمده است (اعتماد السلطنه، ۱۳۵۶، ج ۱، ص ۱۶۱)؛ (ملک المورخین، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۵۵۰، ج ۲، صص ۶۰۲، ۶۹۹)؛ (کرزن، ۱۳۷۳، ج ۲، ص ۵۸۱)؛ (بنجامین، ۱۳۶۳، ص ۳۵۲)؛ (کاساکوفسکی، ۱۳۵۵، ص ۱۰۸). بر اساس کتابچه‌های مفصاحساب در دوره حکومت ناصری و حتی در دوره مظفری، الباقی در بیشتر مفصاحساب‌های ولایات به کار می‌رفته است و به ندرت الفاضل استفاده شده است و این بدان معناست که ولایات ایران کمتر با کسری بودجه روبه‌رو بوده‌اند. در واقع از بین بیش از پنجاه مفصاحساب در دوره ناصری و مظفری تنها شهر کاشان در سال ۱۳۱۷ق و شهر شاهرود در سال ۱۲۹۴ق با کسری بودجه مواجه شده‌اند (کتابچه کاشان، کتابخانه مجلس، شناسه سند ۱۰۹۳؛ کتابچه شاهرود، کتابخانه ملک، شماره بازیابی ۲/۶۲۱۶). مبالغی که باقی می‌ماند به خزانه مرکزی داده می‌شد و یا به برات‌های بی‌محل اختصاص می‌یافت (کتابچه قمشه، نسخه مجلس، برگ ۷). البته برخی از حکام به بهانه‌های مختلف از ارسال تنمۀ مالیات به خزانه دولت خودداری می‌کردند (کاساکوفسکی، ۱۳۵۵، صص ۱۰۹، ۱۲۸). به هر شکل بعد از الباقی، مفصاحساب به دو صورت است. یکی اینکه خرجی اضافه شود یا اینکه عوایدی جمع شود. در صورتی که پس از الباقی خرج بیاید، اگر مساوی با باقی باشد «الباقی بمافیہ زیاده ندارد» نوشته می‌شود و به این معناست که حساب تمام شده است (تصویر شماره ۷).

شکل ۷

(سند مفرد، ساکما، ۲۹۶/۱۸۰۷۰).

و اگر خرجی که بعد از الباقی می‌آید مختلف باشد از سه حال خارج نیست، یا کمتر است از میزان الباقی یا زیادتر است و یا در چیزی زیادتر و در چیزی کمتر (سند مفرده، ساکما، ۲۹۶/۱۸۰۷۰). خرج صورت گرفته را حرف خرج می‌گویند. اگر میزان حرف خرج کمتر از میزان الباقی باشد، قرینه آن حرف باقی خواهد آمد و هرچه باقی است در تحت حرف باقی نوشته خواهد شد. در صورتی که میزان حرف خرج زیادتر از میزان الباقی باشد، قرینه حرف خرج «حرف زیاده» است و اگر میزان حرف خرج در چیزی کمتر و در چیزی زیادتر از میزان الباقی باشد قرینه حرف خرج، حرف باقی بمافیة الزیاده نوشته می‌شود و هرچه زیاده است در سمت راست (حشوی) است و هرچه باقی است در سمت چپ (بارز) خواهد آمد. بعد از عمل الباقی اگر باز خرجی پیدا شود، چنانچه مساوی باشد خرج را به صورت مورب می‌نویسند و اگر مختلف باشد به همان روال قبلی عمل می‌شود؛ با این تفاوت که به جای حرف خرج، دفعه خرج و به جای حرف باقی، دفعه باقی و به جای حرف زیاده، دفعه زیاده نوشته می‌شود و در صورتی که برای بار سوم خرجی پیدا شود، به جای دفعه خرج و یا دفعه باقی و زیاده، بابت خرج و باقی و زیاده نوشته می‌شود. بعد از بابت باقی اگر چیزی خرج پیدا شد، خرج مورب گوشواری سیاقی نوشته می‌شود و خرج تمام می‌شود و چنانچه مختلف باشد به همان صورت‌های قبلی ولی به صورت مورب، باقی یا زیاده و بمافیة الزیاده در قرینه خرج نوشته می‌شود. بعد از خرج مورب اگر خرجی باشد، مفرده ثانیه می‌آید و در دوره‌های بعدی، مفرده ثالثه و رابعه نویسنده (تصویر شماره ۸، سند مفرده، ساکما، ۲۹۶/۱۸۰۷۰).

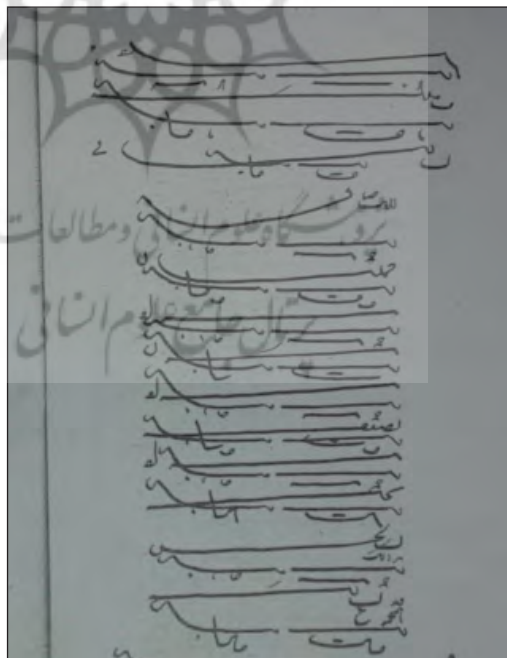

شکل ۸

(سند مفرده ساکما، ۲۹۶/۱۸۰۷۰)

حال در صورتی که بر الباقی، نقد یا جنسی جمع شود «الاضافه» می‌آید و آن را جمع می‌کنند و «جملتان» می‌آورند. باز اگر علاوه نمایند، «یزاد» و جمع آن را «یکون» گویند و باز اگر این عمل روی دهد، مجدداً یزاد می‌نویسند و جمع آن را «یضعف» می‌نویسند (کتابچه جیب مبارک مظفری، نسخه مجلس، برگ ۱۵) و در دفعه بعدی اگر جمعی اضافه شود بار دیگر یزاد نوشته و جمع دو میزان را «یحسب» گویند (تصویر شماره ۹) و چنانچه یک بار دیگر عوایدی جمع شود، «الحق بذالک» می‌نویسند و جمع آن را «فذالک المجموع» می‌گویند؛ ولی اگر بعد از این، بار دیگر چیزی علاوه شود، باید حساب را تجدید کرد؛ یعنی مفرده ثانیه بیاید و هر چه باقی بوده اول در تحت دفعه نوشته شود و هر چه که علاوه شود در تحت دفعه دیگر نوشته شود و هر دو در تحت مفرده ثانیه باشند و خرج آن جزو من ذالک دیگر باشد و پس از آن باقی و زیاده یا الباقی بمافیه الزیاده آن نوشته می‌شود (سند مفرده، ساکما، ۲۹۶/۱۸۰۷۰). البته ممکن است بعد از حرف خرج و حرف باقی، اضافه بیاید و پس از آن جملتان و بعد آن بار دیگر خرج دیگری بیاید و دفعه خرج و دفعه باقی آورده شود (کتابچه مالیات و فروعات اسماعیل خان، نسخه مجلس) و یا اینکه در ابتدا اضافه و جملتان و پس از آن حرف خرج و حرف باقی و پس از آن یزاد و یکون و در صورت خرج مجدد دفعه‌های خرج و باقی آورده شود (کتابچه جمع و خرج عربستان، نسخه مجلس، برگ ۱۷، ۱۸؛ کتابچه جیب مبارک مظفری، نسخه مجلس، برگ ۱۸).

شکل ۹

(سند مفرده ساکما، ۲۹۶/۱۸۰۷۰)

بعد از من ذالک اگر دخل و خرج مساوی شد محاسبه تمام است؛ ولی اگر خرج بیشتر از جمع شد الفاضل آوردند و اگر کمتر باشد الباقی و اگر در چیزی کمتر و در چیز دیگر زیاده باشد الباقی بمافیة زیاده می آید (شهشهانی، نسخه مجلس، برگ ۲۹). به عبارت دیگر اگر میزان من ذالک زیادت از میزان مفرد شد یعنی خرج بیشتر از دخل باشد، باید صیغه «الفاضل» را سیاقی به صورت بدنی و مورب تحریر کرد. ولی بعد از الفاضل باز دو صورت ممکن است. اگر بر فاضل خرجی زیاد شود «یزاد علی الفاضل» نوشته می شود و جمع آن با الفاضل در تحت صیغه «یکون» می آید. اگر بعد از الفاضل مبلغی اضافه شد «عوضه» می آید و اگر میزان عوضه با میزان الفاضل مساوی شود، حساب تمام و عبارت «تتمه و زیاده ندارد» نوشته می شود. اگر عوضه کمتر از الفاضل باشد «زیاده» نوشته شود. اگر عوضه بیشتر از الفاضل باشد «تتمه» به معنای باقی می آید و اگر میزان عوضه در چیزی کمتر و در چیزی بیشتر از الفاضل باشد هر آنچه زیاده باشد در حشوی، و باقی در بارز نوشته می شود (سند مفرده، ساکما، ۲۹۶/۱۸۰۷۰). اگر میزان من ذالک (خرج) در چیزی کمتر و در چیزی زیادت از میزان مفرده (جمع) باشد، صیغه «الباقی بمافیة الزیاده» را بدنی و مورب سیاقی می نویسند و آنچه را زیاد است حشوی و آنچه را باقی است مقررأ می گویند و در بارز می نویسند. اگر بر این باقی چیزی افزوده شود باید «الاضافه» و «جملتان» آورده شود و اگر بعد از آن در نقد خرجی اضافه شود، حرف خرج از بابت زیاده حشوی می آید و در حرف باقی مقدار زیاده در حشوی و باقی در بارز نوشته می شود و در پی آن اگر نقد و جنسی اضافه شود یزاد و یکون می آید و اگر دوباره خرجی بیاید دفعه خرج و قرینه آن دفعه باقی است (کتابچه اصفهان، ساکما، ۲۹۶/۲۲۸۲۵، صص ۳۹، ۴۰؛ کتابچه علی اکبر تحویل دار، نسخه مجلس، برگ ۱۸).

۴. اضافات کتابچه

علائم و نشانه هایی که در حواشی سند می آید اضافات سند شناخته می شود. در بالای صفحه اول کتابچه، مهر و طغرا و فرمان و توشیح شاه یا شاهزاده خطاب به ابواب جمعی می آید. در این فرمان یا رقم، شاه یا شاهزاده گزارش مستوفیان و سررشته داران در صفحه آخر کتابچه را تأیید می کند و به حاکم دستور می دهد که این کتابچه را به عنوان سند خرج و مفاصای خود نگاه دارد (تصویر شماره ۱۰: کتابچه قزوین، ساکما، ۲۹۵/۷۲۸۷، ص ۱). گزارش های صفحه آخر کتابچه مستوفیان، در دوره ناصری با مظفری به لحاظ محتوایی اندکی تفاوت داشت. مستوفیان در دوره ناصری شرحی کامل تر از دوره مظفری ارائه می دادند. آن ها توضیح می دادند که بر حسب دستور شاه در تاریخ فلان و ابواب جمعی فلان

ولایت در دفترخانه مبارکه به جمع و خرج رسیدگی شده است و اسناد خرج را سررشته‌دار و ضابط اسناد خرج ضبط کرده‌اند و هرگاه پس از آن سندی ابراز شود، آن «سند باطل و عاقل و از درجه اعتبار ساقط است» و همچنین بعضاً مقدار باقی یا فاضل را نیز در یادداشت خود ثبت می‌کردند (کتابچه سمیرم و نجف‌آباد، نسخه مجلس، برگ ۷)؛ (کتابچه قراچه‌داغ، نسخه مجلس، برگ ۲۸)؛ (کتابچه مهیار، ساکما، ۲۹۶۷۲۲۸۳۶، ص ۴)؛ (کتابچه خوی و سلماس، نسخه مجلس، برگ ۴۱)؛ ولی در دوره مظفری متن کوتاه‌تر شد و تنها در جمله‌ای کوتاه توضیح داده می‌شد که اسناد خرج در دفترخانه رسیدگی شده و به ضابط اسناد و مستوفی تحویل شده است (کتابچه فارس، نسخه مجلس، برگ ۵۲)؛ (کتابچه قزوین، نسخه مجلس، برگ ۱۳)؛ (کتابچه کاشان، نسخه مجلس، برگ ۱۶).

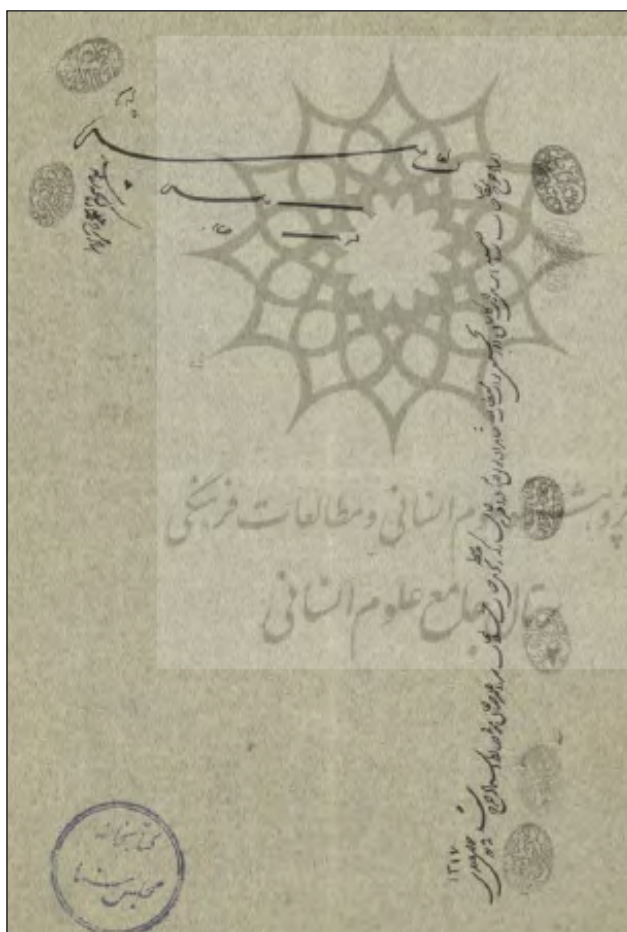
شکل ۱۰

(کتابچه قزوین، نسخه کتابخانه ملی،
ساکما ۲۹۵/۷۲۸۷)

با بررسی اسناد موجود این نکته آشکار می‌شود که مهر و طغرای شاهی حداقل از اوایل دوره محمدشاه قاجار در بالای صفحه اول مفاصاحساب وجود داشته و احتمالاً قبل از آن هم این آداب وجود داشته است (کتابچه جمع و خرج قراچه‌داغ، نسخه مجلس، برگ ۲). ولی از اواخر دوره حکومت ناصری به تدریج مهر و حتی طغرای شاه و شاهزادگان از صورت بالای کتابچه‌ها حذف شد و در دوره مظفری این حذف تدریجی بیشتر شد. همچنین تا

دورهٔ ناصری مهر شاه به شکل مربع تاجدار در بالای صفحه می‌آمد؛ ولی از دورهٔ مظفری، مهر و طغرای شاه از صفحهٔ اول کتابچه حذف شد و تنها دستور شاه با تحمیدیه‌ای ساده آغاز می‌شد. مهرهای اعضای رسیدگی به مفاصاحساب در آخر صفحهٔ کتابچه می‌آمد که بین پنج تا ده مهر و بعضاً حتی بیشتر زده می‌شد (تصویر شمارهٔ ۱۱: **کتابچهٔ کاشان**، نسخهٔ مجلس، برگ ۱۶)؛ (**کتابچهٔ مازندران**، نسخهٔ مجلس، برگ ۳۴). توشیح شاه در برخی از اسناد وجود نداشته است؛ از جمله در مفاصاحساب‌های نزدیک به انقلاب مشروطه و این احتمالاً به این علت بوده است که دیگر فرصتی برای توشیح شاه نبوده است؛ زیرا با انقلاب مشروطه و تشکیل مجلس شورای ملی، ساختار بودجه‌نویسی تغییر کرده بود (**کتابچهٔ مرند**، نسخهٔ مجلس، برگ ۴؛ **کتابچهٔ گیلان**، نسخهٔ مجلس، برگ ۴).

شکل ۱۱

(کتابچهٔ کاشان، نسخهٔ مجلس،
شمارهٔ بازیابی ۱۰۹۳)

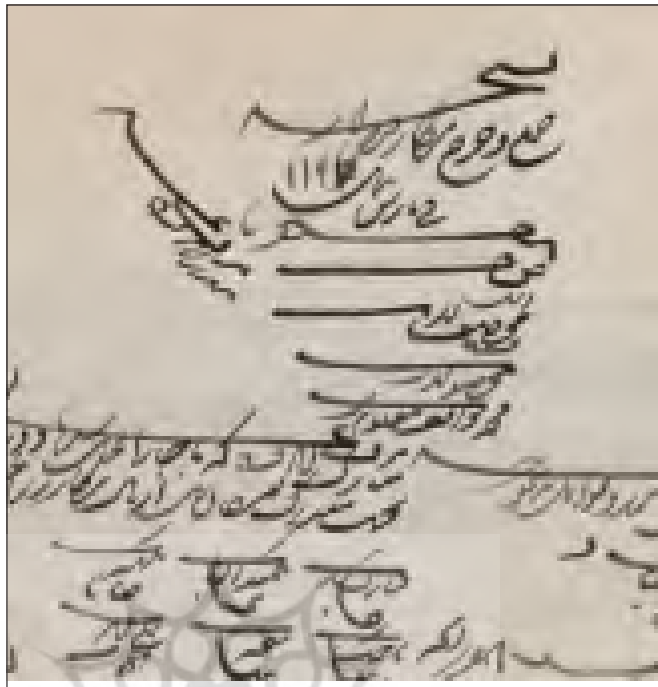
به‌غیر از مهر شاه، مهرهای مختلفی در کتابچه مفاصاحساب زده می‌شد که متعلق به صدر اعظم، وزیر دفتر و دیگر مستوفیان بود. صدر اعظم معمولاً مهر خود را در پایین تمام صفحات کتابچه‌های مهم ولایات می‌آورد. امین السلطان مهرش را با عبارت «صدر اعظم» حک می‌کرد؛ ولی صدر اعظم‌های قبل از او مانند میرزا یوسف خان مستوفی الممالک و میرزاتقی خان فراهانی همان نام ساده و یا لقب مشهور خود را حک می‌کردند (نگاه کنید به: **کتابچه‌های جمع و خرج: لرستان**، ساکما، ۲۹۶/۲۲۸۲۲؛ **قزوین**، ساکما، ۲۹۵/۷۲۸۷؛ **کردستان**، نسخه مجلس؛ **خراسان**، نسخه مجلس). پس از صدر اعظم، وزیر دفتر (وزیر مالیه) و یا وزیر ولایات، کتابچه‌ها را مهر می‌کردند (**کتابچه مازندران**، نسخه مجلس، برگ ۵؛ **کتابچه فارس**، نسخه کتابخانه ملک، برگ ۲؛ **کتابچه فارس**، نسخه مجلس، برگ ۶). پایان صفحه کتابچه را سررشته‌دار یا ضابط خرج مهر می‌کرد و این در مرحله آخر بود. توشیح و فرمان شاه یا شاهزاده معمولاً یک سال بعد، در شش ماه نخست صادر می‌شد. شاه و صدر اعظم به مطالعه و توشیح کتابچه‌ها جدیت داشتند و حتی در سفرها هم کتابچه‌ها را به همراه می‌بردند تا شاه آن‌ها را بررسی کند (ابریشمی، ۱۳۹۶، ص ۱۱۲). البته در مواردی خاص اتفاق افتاده که بین نگارش مفاصاحساب با توشیح شاه چهار سال هم فاصله افتاده است. برای نمونه کتابچه اصفهان در سال ۱۳۰۸ ق نوشته شده است، ولی شاه و صدر اعظم و سررشته‌دار در محرم سال ۱۳۱۲ ق آن را مهر و توشیح کرده‌اند (**کتابچه ابرقو و جرقویه**، نسخه مجلس، برگ ۵؛ **کتابچه اصفهان**، ساکما، ۲۹۶/۲۲۸۲۵، ص ۱) و یا کتابچه ولایت خمسه را مستوفیان در سال ۱۳۱۳ ق نوشته‌اند، ولی شاه آن را در سال ۱۳۱۶ ق توشیح کرده است. هم‌چنین کتابچه قزوین در سال ۱۳۱۲ ق نوشته شده ولی در سال ۱۳۱۴ ق توشیح شده است (نگاه کنید به **کتابچه‌های: خمسه و طارم**، نسخه مجلس؛ **قزوین**، نسخه مجلس). به نظر می‌رسد این تأخیر و تعویق به وقایعی چون کشته شدن شاه و تغییر صدر اعظم مرتبط بوده که به تبع مسائل دیوانی هم تحت تأثیر قرار گرفته است. به‌طور کلی فاصله فرمان شاه یا رقم شاهزاده با تأیید دفترخانه مبارکه بین یک تا شش ماه بوده است. برای نمونه ولایات مرند (۱۳۰۸ ق) و ابرقو (۱۲۹۸ ق) با فاصله دو ماه؛ قزوین (۱۳۱۴ ق) و اصفهان (۱۳۱۲ ق) و خوی و سلماس، کمتر از یک ماه؛ و فارس (۱۳۰۰ ق) با فاصله یک ماه اتفاق افتاده است (نگاه کنید به **کتابچه‌های: مرند**، نسخه مجلس؛ **ابرقو و جرقویه**، نسخه مجلس؛ **قزوین**، نسخه مجلس؛ **اصفهان**، ساکما، ۲۹۶/۲۲۸۲۵؛ **فارس**، نسخه ملک؛ **کتابچه خوی و سلماس**، نسخه مجلس).

اعتبار مفاصاحساب به مهرهایی بود که شاه یا شاهزادگان می‌زدند. در واقع در درجه اول، بالای صفحه را شاه مهر و توشیح می‌کرد و در درجه دوم ولیعهد یا شاهزاده توشیح

می کردند. مناطق تحت سلطه ولیعهد در آذربایجان را شاه مهر و توشیح نمی کرد (کتابچه فارس، نسخه ملک). البته در اوایل حکومت ناصری که هنوز ولیعهد متولد نشده بود و یا در تبریز مستقر نشده بود، مفاصاحساب را شاه مهر و توشیح می کرد (نگاه کنید به صفحه نخست جمع و خرج آذربایجان سال ۱۲۶۷ق، نسخه بروجردی). هم چنین در یزد و اصفهان که ابواب جمعی ظل السلطان بود، پدرش (ناصرالدین شاه) مفاصاحساب را مهر و توشیح می کرد؛ ولی ولایت فارس را که جزو ابواب جمعی جلال الدوله فرزند ظل السلطان بود، ظل السلطان توشیح و مهر می کرد و ولایت بوشهر را که جزو ابواب جمعی معتمد الملک بود، پدرش (جلال الدوله) توشیح و مهر می کرد. به این ترتیب به نظر می رسد که کتابچه هریک از مناطق براساس اهمیت منطقه، زیر نظر شاه یا شاهزادگان توشیح می شده و یا به عبارت دیگر فرمان یا رقم آن صادر می شده است (نگاه کنید به کتابچه های: بوشهر، نسخه مجلس؛ یزد، نسخه مجلس؛ اصفهان، ساکما، ۲۹۶/۲۲۸۲۵؛ فارس، نسخه مجلس).

در مواردی که کتابچه، سواد و رونوشت بود، مهر و طغرای شاه و شاهزاده وجود نداشت؛ ولی محل مهر شاه را مشخص می کردند و نشان حکومتی «حکم والا شد» کشیده می شد ولی طغرای آن کشیده نمی شد (نگاه کنید به صفحات نخست کتابچه های: قمشه، نسخه مجلس؛ عربستان، نسخه مجلس؛ ابرقو و جرقویه، نسخه مجلس؛ سمیرم و نجف آباد، نسخه مجلس). البته در دوره مظفری - همان طور که پیشتر هم اشاره شد - مهر و طغرای شاه چندان به کار نمی رفت؛ ولی در آخر کتابچه عبارت «صحیح است» به شکل امضا می آمد و از این طریق می توان کتابچه های اصل را از کتابچه های رونوشت متمایز کرد. نکته مهم دیگر در اضافات مفاصاحساب اصطلاح صدر حساب یا اتصالات در بالای صفحات است. صدر حساب در اصطلاح، دفعه یا بابت را گویند که در صفحه پیش کتابت شده و حرف در پایین صفحه تمام نشده است و به صفحه بعد می آید؛ بنابراین آن را در سرصفحه می نویسند که مشخص شود این صفحه به آن صفحه متصل است. در دفاتر مالی، چهار نوع اتصالات به کار می رود: اتصالات بدنی؛ اتصالات گوشواری؛ اتصالات حشوی - منهایی؛ اتصالات ضلعی (شیبانی، ۱۳۹۵، ص ۱۰۷). به نظر می رسد در دوره قاجار، اتصالات در جمع و خرج های سیاقی رایج نبوده است. ظاهراً اتصالات از رسوم دوره صفوی و افشاریه بوده است. سند های جمع و خرج در دوره صفویه در مراکز اسنادی موجود نیست اما در دو سند قابل دسترس دوره ی افشاریه از اتصالات بدنی و گوشواری استفاده شده است (کتابچه سنواتی افشاریه و زندیه، نسخه مجلس، برگ ۵؛ روستایی، احمدی رهبریان، ۱۳۹۷، ص ۳۹۴: تصویر شماره ۱۲).

شکل ۱۲

(کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان
قم)

۵. نتیجه‌گیری

تا پیش از دوره قاجار هفت دفتر مالی وجود داشت؛ ولی در دوره قاجار نام برخی از این دفاتر متروک شد و در عوض دفاتری جدید جایگزین آن شد. دفتر مفصاحساب از مهم‌ترین دفاتر مالی عصر قاجار است که با شناخت ساختار شکلی و محتوایی آن می‌توان زوایای مختلف اقتصاد ایران در عصر قاجار را روشن کرد. دفتر مفصاحساب از چهار جز تشکیل شده است: مفرده، من‌ذالک، الباقي-الفاضل، و اضافات. مفرده به معنای درآمد است که به دو حرف اول و ثانی تقسیم می‌شود. در حرف اول درآمدهای سال جاری و در حرف دوم درآمدهای باقی‌مانده از سال‌های قبل را می‌نوشتند. در بخش حرف اول، هر بخش از عایدات را در دو دفعه می‌نوشتند و چنانچه به دفعه بیشتر نیاز بود از بابت استفاده می‌کردند. بخش دوم من‌ذالک بود که مخارج محسوب می‌شد و این مخارج تحت صیغه‌های مختلف آورده می‌شد. این صیغه‌ها تقریباً ۴۲ نوع است و به‌طور معمول در ابتدای من‌ذالک، صیغه‌ی التحویل و ابتیاع و پس از آن مخارج دیوانی و ولایتی می‌آید.

چنانچه من‌ذالک بیشتر از مفرده باشد الفاضل نوشته می‌شود و اگر پس از آن خرجی اضافه شود اصطلاح یزاد الفاضل آورده می‌شود و در قرینه آن یکون می‌آید؛ ولی اگر مبلغی جمع شود عوضه می‌آید. اگر میزان عوضه با میزان الفاضل مساوی شود، حساب تمام است

و عبارت «تتمه و زیاده ندارد» نوشته می‌شود و اگر عوضه کمتر از الفاضل بود زیاده می‌آید و اگر بیشتر از الفاضل بود تتمه آورده می‌شود. اگر من‌ذالک و مفرده در چیزی کمتر و در چیزی بیشتر بود صیغه‌الباقی به مافی‌الزیاده می‌آید که در آن صورت زیاده در سمت راست و باقی در سمت چپ نوشته می‌شود. چنانچه من‌ذالک کمتر از مفرده بود، صیغه‌الباقی آورده می‌شد و اگر در ادامه چیزی خرج می‌آمد، حرف خرج و قرینه آن حرف باقی و اگر دوباره خرجی اضافه می‌شد دفعه‌خرج و دفعه‌باقی و در صورت بعدی بابت خرج و بابت باقی آورده می‌شد. در صورتی که پس از الباقی مبلغی اضافه شود، اصطلاح الاضافه، و قرینه آن یکون و در دفعات بعدی، یزاد و قرینه آن جملتان و در دفعه‌بعدی، یزاد و یضعف و بعد از آن نیز یزاد و یحسب و در بار آخر، الحق بذالک و فذالک المجموع می‌آید. اضافات مفاصاحساب در دوره قاجار اصولی داشت که به تدریج با تغییراتی روبه‌رو شد. کتابچه مفاصاحساب را گروهی از مستوفیان در دفترخانه مرکزی تأیید و مهر می‌کردند و پس از آن مهر وزیر دفتر یا صدراعظم در پایین هریک از صفحات زده می‌شد. بعد از این مرحله شاه به فاصله یک تا شش ماه، بالای صفحه، خطاب به حاکم محل فرمان می‌داد و کتابچه را مهر و توشیح می‌کرد. تا دوره ناصری مهر و طغرا بالای کتابچه مفاصاحساب هم زده می‌شد؛ ولی از دوره مظفری مهر و طغرا از بالای صفحه حذف شد.

منبع

اسناد منتشر نشده

رساله‌ای به خط سیاق در تشریح و تعیین اصطلاح سند مفرده. سازمان اسناد و کتابخانه ملی (ساکما)، شناسه سند: ۲۹۶۷۱۸۰۷۰.

کتابچه جمع و خرج اصفهان. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شناسه سند: ۲۹۶۷۲۲۸۲۵.

کتابچه جمع و خرج قریه مهیار. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شناسه سند: ۲۹۶۷۲۲۸۳۶.

کتابچه جمع و خرج قزوین. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شناسه سند: ۲۹۵۷۷۲۸۷.

کتابچه جمع و خرج لرستان. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شناسه سند: ۲۹۶۷۲۲۸۲۲.

نسخه خطی

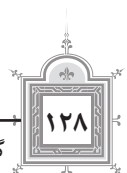
کتابخانه ملک

کتابچه جمع و خرج شاهرود. کتابخانه ملک، شماره‌بازیابی: ۲/۶۲۱۶.

کتابچه جمع و خرج فارس. کتابخانه ملک، شماره اموال: ۱۳۹۳، ۰۴، ۵۶۴۴، ۰۰۰.

کتابخانه بروجردی قم

جمع و خرج آذربایجان سال ۱۲۶۷ ق. قم: کتابخانه حضرت آیت‌الله بروجردی، شماره اموال: ۱۶۷.

کتابخانه دانشگاه تهران

کتابچه مفصاحساب جمع و خرج اودبیل همدان و قراگوزلو. تهران: کتابخانه دانشگاه تهران، شماره دسترسی: ۹۵۵۱.

کتابخانه مجلس شورای اسلامی

اوارجه. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۲/۶۵۴۳.

تبریزی، شمس. (۱۲۶۰ق). علم‌السیاق. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۳/۱۶۳۱۵.

جمع و خرج مالیات قزوین. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۳۱۱س.

رساله‌ای در علم سیاق. (۱۱۹۸ق). کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۸۹۶۲۰.

شهشانی. بحرالجواهر فی علم‌الدفاتر. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۹۸۶۹۵۱.

صورت جمع و خرج خشت و کمارج. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۰۱۲س.

کتابچه جمع و خرج مالیات و سایر وجوه بلده و مستغلات و املاک در سال ۱۳۰۴. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۹۶۶س.

کتابچه جمع و خرج ابرقو و جرقویه. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۱۵۵/۸۶.

کتابچه جمع و خرج اسفرجان. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۰۳۴.

کتابچه جمع و خرج بارکرده انبار. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۰۹۰.

کتابچه جمع و خرج بندر بوشهر. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۹۶۷س.

کتابچه جمع و خرج تبریز. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۴۲۵۵.

کتابچه جیب مبارک مظفری. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۴۲۱۶.

کتابچه جمع و خرج حاجی علی اکبر تحویل دار در سال ۱۳۱۷. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۰۹۷.

کتابچه جمع و خرج خراسان. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۹۹۸۱.

کتابچه جمع و خرج خمسه و طارم در سال ۱۳۱۳. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۰۸۴س.

کتابچه جمع و خرج خوی و سلماس سال ۱۳۰۸. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۳۶۶۲.

کتابچه جمع و خرج سمیرم و نجف‌آباد. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۹۸/۱۱۵۵.

کتابچه جمع و خرج و مفصاحساب ولایت عربستان در سال ۱۲۹۹. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۹۵۱.

کتابچه جمع و خرج فارس. (۱۳۲۱). تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۹۴۴۱.

کتابچه جمع و خرج قراچه‌داغ. (۱۳۲۲). تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۵۴۰۴.

کتابچه و جزوه جمع قصبه قمشه در سال ۱۳۰۷. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۰۰۸.

کتابچه جمع و خرج کاشان در سال ۱۳۱۷. تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۰۹۳.س.

کتابچه جمع و خرج کردستان. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۵۸/۱۱۵۵.س.

کتابچه جمع و خرج کوه کیلویه. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۰۱۱.س.

کتابچه جمع و خرج مازندران در سال ۱۳۱۶. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۰۸۱.

کتابچه جمع و خرج مفصاحساب مرند و محال در سال ۱۳۰۸ ابواب جمعی مغرور میرزا. شماره‌بازیابی: ۱۰۸۲.

کتابچه جمع و خرج مهاباد و گله‌داری در سال ۱۳۰۶. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۹۳۲.

کتابچه اسناد جمع و خرج یزد در سال ۱۳۰۸. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۹۷۹.س.

کتابچه دستورالعمل جمع و خرج گیلان. تهران: کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۰۸۳.س.

کتابچه جمع و خرج سنواتی دوره افشاریه و زندیه. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۳۵۸۴.

کرمانی، ابواسحاق غیاث‌الدین. (۹۵۱ق). رساله‌ای در سیاق. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۶۵۴۴.

مازندرانی، عبدالله محمدبن حسن بن کیا. (قرن نهم). رساله فلکیه. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۶۵۴۱.

کتابچه جمع و خرج مالیات و فروعات، ابواب جمعی میرزا اسمعیل خان نایب‌الحکومه. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۹۴۹.س.

مفصاحساب چهاراویماق. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره‌بازیابی: ۱۱۲۱۳.

کتاب

ابریشمی، فرشاد. (۱۳۹۶). سفرنامه ناصرالدین شاه به قم. تهران: خانه تاریخ و تصویر ابریشمی.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن. (۱۳۵۶). روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه. (ایرج افشار، کوشش گر). تهران: امیرکبیر.

- بنجامین، ویلر. (۱۳۶۳). *ایران و ایرانیان (عصر ناصرالدین شاه): سفرنامه پنج‌مین نخستین سفیر ایالات متحده آمریکا در ایران*. (حسین کر دیچه، مترجم). تهران: جاویدان.
- روستایی، محسن؛ احمدی رهبریان، حسین. (۱۳۹۷). *کتابچه اعداد نفوس اهالی دارالایمان قم: سرشماری جمعیت عهد ناصرالدین شاه (۱۲۸۵ ق) به انضمام کتابچه‌های سیاقی-دیوانی شهر قم (قرن ۱۲-۱۳ ق) و مقدمه ای در علم سیاق*. قم: نور مطاف.
- شاپوریان، عنایت‌الله. (۱۳۵۰). *بیست و پنج سده مالیات*. تهران: بی جا.
- شیبانی، محمد کاظم. (۱۳۹۵). *قوانین السیاق*. (علی رضا نیک‌نژاد، مصحح). تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کاساکوفسکی، ولادیمیر. (۱۳۵۵). *خاطرات کلنل کاساکوفسکی*. (عباس قلی جلی، مترجم). تهران: امیرکبیر.
- کرزن، جرج. (۱۳۷۳). *ایران و قضیه ایران*. (ج ۲). (غلام‌علی وحید مازندرانی، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.
- فلور، ویلم. (۱۳۹۵). *تاریخ مالی ایران در روزگار صفویان و قاجاریان*. (ابوالقاسم سری، مترجم). تهران: توس.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۸۶). *شرح زندگانی من: تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه*. (ج ۲). تهران: هرمس.
- مصدق، محمد. (۱۳۵۸). *خاطرات و تألمات دکتر محمد مصدق*. (ایرج افشار، کوشش گر). تهران: انتشارات علمی.
- ملک‌المورخین، عبدالحسین خان. (۱۳۸۶). *مرآت‌الوقایع مظفری*. (ج ۱ و ج ۲). (عبدالحسین نوایی، مصحح). تهران: میراث مکتوب.

مقالات

- محبوب فریمانی، الهه؛ خسروبیگی، هوشنگ. (۱۳۹۵). «دفاتر مالی در نظام دیوان‌سالاری عصر صفوی». *دوفصل‌نامه تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، سال ششم، ش ۱۲.

English Translation of References

Documents

Unpublished documents

“*Ketābche-ye jam’ va xarj-e Esfahān*” (Accrual and expenditure booklet of Esfahan).

Tehran: Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Mellī-ye Irān (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran), document number: 296/22825. [Persian]

“*Ketābche-ye jam’ va xarj-e Loreštān*” (Accrual and expenditure booklet of Lorestan).

Tehran: Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Mellī-ye Irān (Sākmā) (National Li-

brary and Archives Organization of Iran), document number: 296/22822. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e qarye-ye Mahyār” (Accrual and expenditure booklet of Mahyar Village). Tehran: Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Irān (Sākmā) (National Library and Archives of Iran), document number: 296/22836. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Qazvin” (Accrual and expenditure booklet of Qazvin). Tehran: Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Irān (Sākmā) (National Library and Archives of Iran), document number: 295/22822. [Persian]

“Resāle-ee be xat-te siyāq dar tašrih va ta’yin-e eštelāh-e sanad-e mofradeh” (A treatise in Sīaq calligraphy explaining the term ‘single document’). Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Irān (Sākmā) (National Library and Archives of Iran), document number: 296/18070. [Persian]

Manuscripts

Ketābxāne-ye Malek (Malek Library)

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Fārs” (Accrual and expenditure booklet of Fars). Ketābxāne-ye Malek (Malek Library), retrieval number: 2/6216. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Šāhrud” (Accrual and expenditure booklet of Shahroud). Ketābxāne-ye Malek (Malek Library), property number: 1393,04,5644,000. [Persian]

Ketābxāne-ye Boroujerdī-ye Qom (Grand Ayatollah Boroujerdī Library)

“Jam’ va xarj-e Āzarbāyejān sāl-e 1267 AH” (Accrual and expenditure booklet of Azerbaijan in 1267 AH / 1850 AD). Qom: Ketābxāne-ye Hazrat-e Āyatollāh Boroujerdī (Grand Ayatollah Boroujerdī Library), property number: 167. [Persian]

Ketābxāne-ye Dānešgāh-e Tehrān (Central Library of University of Tehran)

“Ketābčē-ye mofāsā-hesāb-e jam’ va xarj-e Ardebil, Hamedān va Qarāguzlu” (Accrual and expenditure checkout booklet of Ardebil, Hamedan and Gharagouzlou). Tehran: Ketābxāne-ye Dānešgāh-e Tehrān (Central Library of University of Tehran), access number: 9551. [Persian]

Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Docu-

ment Center of Iran Parliament)

“*Avārejeḥ*” (Accounting book). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 2/6543. [Persian]

“*Jam’ va xarj-e māliyāt-e Qazvin*” (Accrual and expenditure of taxes from Qazvin). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 1311س. [Persian]

Kermani, Abu Eshagh Ghias Al-Din. (951 AH/1544 AD). “*Resāle-ee dar siāq*” (A treatise on Sīaq calligraphy). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 6544. [Persian]

“*Ketābčeh va jozve-ye jam’-e qasbe-ye Qomšeh dar sāl-e 1307*” (Accrual and expenditure booklet of Ghomsheh Village in 1307 SH / 1928 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 1008. [Persian]

“*Ketābčē-ye asnād-e jam’ va xarj-e Yazd dar sāl-e 1308*” (Accrual and expenditure documents booklet of Yazd in 1308 SH / 1929 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 979س. [Persian]

“*Ketābčē-ye dastur-ol-amal-e jam’ va xarj-e Gilān*” (Accrual and expenditure instructions booklet of Guilan). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 1083س. [Persian]

“*Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Abārqu va Jarquyeh*” (Accrual and expenditure booklet of Abarghou and Jarghouyeh). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 1155/86. [Persian]

“*Ketābčē-ye jam’ va xarj-e bār-karde-ye anbār*” (Accrual and expenditure booklet of warehouse loadings). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number:

1090. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Bandar-e Bušehr” (Accrual and expenditure booklet of Bushehr Port). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 967 س. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Esfarjān” (Accrual and expenditure booklet of Esfarjan). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 1034. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Fārs” (Accrual and expenditure booklet of Fars). (1321/1942). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 9441. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Hāj Ali Akbar-e Tahvildār dar sāl-e 1317” (Haji Ali Akbar the cashier’s booklet of income and expenditure in 1317 SH / 1938 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 1097. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Kāšān dar sāl-e 1317” (Accrual and expenditure booklet of Kashan in 1317 SH / 1938 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 1093 س. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Kordestān” (Accrual and expenditure booklet of Kordestan). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 58/1155 س. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Kohkiluyeh” (Accrual and expenditure booklet of Kohkiluyeh). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 1011 س. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e māliyāt va foru’āt, abvāb-jam’ee-ye Mirzā Esmā’eel Xān Nāyeb-ol-hokuma” (Booklet of collection and expenditure of taxes and mi-

nutiae, the total inventory value of papers and materials entrusted into the custody of the inventory officer Mirza Esmaeel Khan Nayeb Al-Hokouma). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 949س. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e māliyāt va sāyer-e vojūh-e baladeh va mostaqellāt va amlāk dar sāl-e 1304” (Booklet of collection and expenditure of taxes and other funds of real estate in 1304 SH/ 1925 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 966س. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Māzandarān dar sāl-e 1316” (Accrual and expenditure booklet of Mazandaran in 1316 SH / 1937 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 1081. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Mahābād va galle-dāri dar sāl-e 1306” (Accrual and expenditure booklet of Mahabad and herding in 1306 SH / 1927 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 932. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Mofāsā-hesāb-e Marand va Mahāl dar sāl-e 1308, abvāb-jam’ee-ye Maqrur Mirzā” (Accrual and expenditure booklet of Marand and Mahal in 1308SH / 1929 AD, the total inventory value of papers and materials entrusted into the custody of the inventory officer Maghrour Mirza). Retrieval number: 1082. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Qarāchedāq” (Accrual and expenditure booklet of Gharachedagh). (1322/1943). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 5404. [Persian]

“Ketābčē-ye jam’ va xarj-e Sanavāti-ye dowre-ye Afšāriyeh va Zandiyeh” (Annual income and expenditure booklet of Afshari and Zandieh periods). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 13584. [Persian]

“*Ketābče-ye jam’ va xarj-e Semirom va Najafābād*” (Accrual and expenditure booklet of Semirom and Najafabad). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 98/1155. [Persian]

“*Ketābče-ye jam’ va xarj-e Tabriz*” (Accrual and expenditure booklet of Tabriz). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 14255. [Persian]

“*Ketābče-ye jam’ va xarj-e Xamseh va Tārem dar sāl-e 1313*” (Accrual and expenditure booklet of Khamseh and Tarem in 1313 SH / 1934 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 1084 س. [Persian]

“*Ketābče-ye jam’ va xarj-e Xorāsān*” (Accrual and expenditure booklet of Khorasan). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 9981. [Persian]

“*Ketābče-ye jam’ va xarj-e Xoy va Salmās dar sāl-e 1308*” (Accrual and expenditure booklet of Khoy and Salmas in 1308 SH / 1929 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 13662. [Persian]

“*Ketābče-ye jam’ va xarj va mofāsā-hesāb-e Velāyat-e Arabestān dar sāl-e 1299*” (Accrual and expenditure checkout booklet of Saudi Arabia in 1299 SH / 1920 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 951. [Persian]

“*Ketābče-ye jib-e mobārak-e Mozaffari*” (Booklet of Mozaffari treasure). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 14216. [Persian]

Mazandarani, Abdollah Mohammad Ibn Hasan Ibn Kia. (9th century AH / 16th AD).

“*Resāle-ye falakiyeh*” (Falakiyeh treatise). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 6541. [Persian]

“*Mofāsā-hesāb-e Čahār Oymāq*” (Accrual and expenditure checkout booklet of

Charoymaq). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 11213. [Persian]

“*Resāle-ee dar ‘elm-e siyāq*” (A treatise on teaching Sīaq calligraphy). (1198 AH/1783 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 89620. [Persian]

Shahshahani. “*Bahr-ol-javāher fi ‘elm-od-dafāter*” (The sea of jewels in the science of accounting). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 986951. [Persian]

“*Surat-e jam’ va xarj-e Xešt va Kamārej*” (Accrual and expenditure records of Khesht and Kamarej). (1198 AH/1783 AD). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 1012. [Persian]

Tabrizi, Shams. (1260 AH). “*Elm-os-Siyāq*” (The science of Sīaq calligraphy). Tehran: Ketāb-xāne-ye Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), retrieval number: 3/16315. [Persian]

Books

Abrishami, Farshad. (1396/2017). “*Safar-nāme-ye Nāser-ed-Din Šāh be Qom*” (Naser al-Din Shah’s travels to Qom). Tehran: Xāne-ye Tārix va Tasvir-e Abrišami. [Persian]

Benjamin, Wheeler. (1363/1984). “*Irān va Irāniān (Asr-e Nāser-ed-Din Šāh): Safarnāme-ye Benjāmin noxostin safir-e eyālāt-e mottahede-ye Āmrikā dar Irān*” (Persia and Persians). Translated by Hosein Kordbacheh. Tehran: Jāvidān. [Persian]

Curzon, George Nathaniel. (1373/1994). “*Irān va qazie-ye Irān*” (Persia and the Persian question) (vol. 2). Translated by Gholam Ali Vahid Mazandarani. Tehran: ‘Elmi & Farhangi. [Persian]

E’temad Al-Saltaneh, Mohammad Hasan Khan. (1371/1992). “*Ruznāme-ye xāterāt*”

- (Journal of memories) (2nd ed.). Edited by Iraj Afshar. Tehran: Amir Kabir. [Persian]
- Floor, Willem. (1395/2016). *“Tārix-e māli-ye Irān dar ruzegār-e Safaviān va Qājāriān”* (A Fiscal history of Iran in the Safavi and Qajar periods 1925 - 1500). Translated by Abu Al-Ghasem Serri. Tehran: Tus. [Persian]
- Kosogovskii, Vladimir. (1355/1976). *“Xāterāt-e Kolonel Kāsākofski”* (Diaries of Vladimir Andreevich Kosogovskii). Translated by Abbas Gholi Jali. Tehran: Amir ..Kabir [Persian]
- Malek Al-Movarrekhin, Abd Al-Hosein Khan. (1386/2007). *“Mer’āt-ol-vaqāye’-e Mozaffari”* (An account of events in Mozaffari era) (vols. 1 & 2). Translated by Abd Al-Hoesin Navayi. Tehran: Mirās-e Maktub. [Persian]
- Mosaddegh, Mohammad. (1364/1985). *“Xāterāt va ta’alommāt-e Doktor Mhammad-e Mosaddeq”* (Memoirs and reflections of Dr. Mohammad Mossadegh). Edited by Iraj Afshar. Tehran: Enteshārāt-e ‘Elmi. [Persian]
- Mostowfi, Abdullah. (1388/2009). *“Šarh-e zendegāni-ye man: Tārix-e ejtemā’ee va edāri-ye dowre-ye Qājārieh”* (The story of my life, or the social and ministerial history of Qajar era) (vol. 2). Tehran: Hermes. [Persian]
- Roustayi, Mohsen; Ahmadi Rahbarian, Hosein. (1397/2018). *“Ketābče-ye a’dād-e nofus-e ahāli-ye Dār-ol-Imān-e Qom: Saršomāri-ye jam’eevat-e ahd-e Nāser-ed-Din Šāh (1285 AH) be enzemām-e ketābče-hā-ye siyāqi-divāni-ye šahr-e Qom (qarn-e 12-13 AH) va moqaddame-ee dar ‘elm-e siyāq”* (Population records booklet of people in Dar Al-Iman, Qom: Census of the population in the era of Nasser al-Din Shah (1285 AH / 1868 AD) including the Siaqi-court booklets of Qom city (for centuries 12-13 AH / 19-20 AD) and an introduction to the science of Siaq). Qom: Nur-e Motāf. [Persian]
- Shaporian, Enayatollah. (1350/1971). *“Bišt-o-panj sadeh māliyāt”* (Twenty-five centuries of taxation). Tehran: n. p.
- Sheibani, Mohammad Kazem. (1395/2016). *“Qavānin-os-siyāq”* (Rules of Siaq calligraphy). Edited by Alireza Niknejad. Tehran: Anjoman-e Āsār va Mafāxer-e Farhangi (). [Persian]

Articles

Mahboub Farimani, Elaheh; & Khosrobeigi, Houshang. (1395/2016). “Dafāter-e māli dar nezām-e divan-sālāri-ye asr-e Safavi” (Financial books in the Safavid governmental system). *Do-fasl-nāme-ye Tārix-nāme-ye Irān-e ba’d az Eslām* (The Quarterly Journal of Iranian Islamic Period History), 6(12). [Persian]

